

**ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДІВ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Харківський національний університет радіоелектроніки

У статті розглядається проблема модернізації методологічного апарату сучасної епістемології. Аналізується специфіка радикального епістемологічного конструктивізму як одного із напрямків вирішення цієї проблеми.

Вступ

Розвиток науки завжди пов'язаний з основними напрямками розвитку суспільства. Становлення інформаційного суспільства призвело до вступу сучасної науки у якісно новий етап свого розвитку – постнекласичний. Найбільш суттєвою особливістю цього етапу є міждисциплінарний характер сучасних наукових досліджень. Філософія постнекласичної науки – це філософія міждисциплінарних підходів. Дослідники підкреслюють орієнтацію на комунікативну інтеграцію природничонаукового, соціогуманітарного і технічного знання. Серед інших специфічних особливостей розвитку сучасної філософії науки однією з найбільш характерних тенденцій є прагнення використовувати альтернативні дослідницькі програми, які базуються на своєрідних опозиціях. Такими є, наприклад, опозиції *кумулятивізм / антикумулятивізм, історія ментальності / соціальна історія науки*. Але провідною у наш час є альтернатива між *епістемологічним і культурно-історичним підходами до науки*. Філософія науки зіткнулася з новою реальністю науки – з її новим буттям, яке стало значно складнішим й вимагає нових засобів свого аналізу і дослідження.

Наукове знання постає як безперервний потік інновацій. Саме тому ядром сучасної філософії науки є аналіз процесу наукового дослідження. Сучасна наука висуває на перший план проблемно-орієнтовані дослідження [1, с. 76]. При цьому процедура пояснення того чи іншого процесу, частіше за все, пов'язана із множинністю форм символічної концептуалізації. Наукове знання постає як багаторівнева мережа взаємопов'язаних концептуалізацій, вузли якої можливо розглядати як змістовні концепти, що існують у актах наукової комунікації. Ці інноваційні моделі і стратегії знаходять своє втілення у зміні пріоритетів філософії науки. Так, пріоритетним стає холистичний, цілісний підхід. Сучасна філософія науки виходить з мультипарадигмальності наук, множинності засобів пояснення процесів та явищ, що досліджуються, мультिवаріантності науково-раціонального дискурсу, проліферації теорій. Утверджується імовірна трактовка наукового знання у якості фундаментальної концепції, у якій і подається оцінка й інтерпретація знання і методів його дослідження. Наукове знання трактується як побудова гіпотез, що витікають з множинності рішень динамічних рівнянь і проходять точки біфуркації – вибору траєкторій подальшої еволюції знання.

Актуальність теми досліджено однією з

фундаментальних передумов становлення і розвитку технологічної цивілізації був тісний і безпосередній взаємозв'язок між розвитком техніки і вдосконаленням методів пізнання в науці. Ця особливість науково-технічного прогресу була притаманна Західній цивілізації впродовж декількох століть, зміни у технічних засобах вимагали вдосконалення наукових методів і, навпаки, розвиток теоретичних наукових знань давав новий поштовх для розвитку новітніх технологій. Наприкінці ХХ століття, у зв'язку зі становленням принципово нового типу цивілізації – інформаційного, – актуальною стала задача зміни і розвитку не тільки наукових методів пізнання миру, але і способів, методів, прийомів вивчення самої науково-дослідної діяльності. В умовах становлення інформаційного суспільства представникам епістемології, когнітології необхідно адаптувати методи своїх досліджень до специфічних реалій сучасного пізнавального процесу, що здійснюється на основі інформаційних технологій. Адаптації і трансформації вимагають, перш за все, початкові базові принципи епістемологічних досліджень, і ця трансформація здійснюється у різноманітних, інколи взаємовиключних напрямках. У цьому розділі ми вважаємо за потрібне зупинитися на деяких, можливо, найрадикальніших з погляду класичної науки, підходах до таких змін.

Основна частина

Адаптація пізнавального інструментарію науки може трансформуватися, і вже фактично трансформувалася, в пошук принципово інших, нових форм, методів і прийомів пізнавальної діяльності. Відправною точкою цього процесу можна умовно назвати роботи П. Фейєрабенда і його однодумців. Сучасні, постмодерністськи орієнтовані дослідники науки прагнуть довести, що вона нічим принципово не відрізняється за своїм статусом від мистецтва, міфу, релігії як один з рівноправних компонентів культури. З цієї точки зору наука – тільки одна з можливих перспектив життєвого світу людини (один з можливих віртуальних світів): хтось хоче жити в перспективі науки, інший – мистецтва; більш того, один учений віддає перевагу рамкам однієї наукової парадигми, тоді як інший сповідає альтернативну точку зору. Це стає можливим, оскільки всі ці перспективи рівноцінні. Вважається, що це характерна риса саме сучасної постнекласичної науки, на відміну від класичної. В постмодерністських дискурсах, «в плюралізмі реальностей основні сфери культури – наука, економіка, мистецтво, релігія – зближуються» [2,

с.28]. Цей «плюралізм реальностей» цілком може бути інтерпретований як множинність співіснуючих в сучасній культурі віртуальних реальностей. Із таким підходом багато у чому співпадає поняття «конструктивізм», яке досить широко розповсюджене у сучасній епістемології. Під цією назвою зараз об'єднуються такі напрями в дослідженні феномена науки, як соціологія пізнання, science studies, що включає до себе антропологію знання, лінгвістичний напрям, радикальний конструктивізм і т.ін. Цей підхід базується на твердженні, що наукове знання – це не результат відкриття того, що існує до всякого пізнання, а конструкція людського розуму. При подібному підході наукове знання ще більше зближується з поняттям віртуальної реальності, оскільки йому притаманні особливості, що характеризують штучно створені віртуальні світи. Найрадикальніші представники конструктивізму підтримують гасло «епістемологія без онтології». Вони впевнені, що учені конструюють не тільки наукове знання, але і саму реальність. Але твердження про те, що наукове знання не має референтів в реальності, радикально змінює вигляд і саму сутність науки. Подібні дослідження феномена науки повністю ігнорують епістемологічну складову її сутності, хоча в самій науці, як і в класичний період, цей аспект продовжує існувати. Найважливішою особливістю наукової діяльності, як і раніше, є пошук істини. Учені прагнуть отримати знання про природу і дійсність, які відповідали б картині «реальної реальності», а не штучно створеним концептам. Наука не може оперувати в своїх концепціях і законах позбавленими референтності симулякрами. Інакше вона перестане виконувати свої функції в культурі і соціумі.

Іншим важливим чинником змін у методології наукових та епістемологічних досліджень стала суттєва трансформація уявлень науковців і філософів про місце і роль суб'єкта у пізнавальному процесі. Ця трансформація почалася ще за часів становлення європейської науки. Класична наука базувалась на ідеалі об'єктивного знання, вона виходила із безсумнівної можливості для вчених пізнати саму сутність буття. Тож принциповим вважалось максимальне відсторонення від процесу пізнання і, тим більше, від його результатів суб'єктивних факторів, які розглядалися лише як завада на шляху відкриття об'єктивної істини. Але вже у XVIII ст. у роздумах різних вчених-філософів виник сумнів у здійсненності цієї мети. Про неможливість повної відстороненості від впливу суб'єкта на результати наукового пізнання розмірковували у своїх роботах Д. Берклі, Д. Юм, пізніше – І. Кант. Та тільки наприкінці ХХ століття ці роздуми отримали емпіричне і логічне підтвердження. Дослідниками цієї проблеми було зроблено висновок про необхідність врахування ролі і впливу суб'єкта на результати наукового пізнання. Епістемологія також відреагувала на ці принципи методологічні зміни. Почався досить активний процес трансформації епістемологічних принципів і адаптації базових уявлень в цій області до наукових реалій, що склалися у сучасній науці.

Спочатку це відобразилося в поверненні інтересу до принципів класичного конструктивізму, а на початку ХХІ століття – і у формуванні сучасного радикального конструктивізму.

У сучасному епістемологічному конструктивізмі йдеться не просто про те, що мислення – це певна діяльність по виробництву знання або ж про те, що поняття можна уявити як логічні конструкції з чуттєвих даних. Головною, базовою є теза про те, що реальність, з якою має справу пізнання (як наукове, так і буденне), – це не що інше, як конструкція самого суб'єкта, іноді свідомо, але найчастіше неусвідомлювана. Ніякої іншої реальності, дійсності, крім конструйованої суб'єктом (включаючи навіть те, що ми вважаємо чуттєвими даними), немає і бути не може.[2, с. 3-4].

Сьогодні популярні дві конструктивістські концепції: радикальний епістемологічний конструктивізм, що виник серед німецьких і австрійських фахівців в області кібернетики, психології і нейробіології, і соціальний конструктивізм, особливо поширений серед психологів в Англії і США.

Уявлення про тісний зв'язок пізнання і конструктивної діяльності сформувалося у філософії відносно недавно. За античних часів вважалось, що людина може правильно досягнути існуючу реальність тільки в тому випадку, якщо не втручається в явище, яке вивчається, а описує його таким, яким воно є. І лише у Новий час пізнання починає розумітися не як опис того, що представлено у досвіді, а як втручання в природні процеси з метою з'ясувати їх таємницю, і як створення того, що природа сама створити не може. Таким чином, пізнання розуміється в рамках проєктивно-конструктивного відношення до світу. В зв'язку з цим отримує широке розповсюдження наступна думка: якщо знання сутності речі припускає знання її найближчої причини (ідея, що йде від Аристотеля), то людина має адекватне знання лише про те, що вона створила власними діями. Конструктивізм почав своє формування і активний розвиток у філософії Нового часу в роботах таких мислителів, як Дж. Віко і Дж. Берклі, які робили акцент на мислячому суб'єкті, що пізнає. Саме Віко належить твердження: «Людина може знати тільки те, що вона створила». Берклі ж стверджував, що «існувати – значить бути сприйманим», що суб'єкту доступний лише зміст його свідомості, а світ досвіду є тільки світ знання. Іншими словами, суб'єкт в процесі пізнання і діяльності має справу лише із самим собою.

І. Кант йде набагато далі. Згідно його вчення, наше пізнання має справу не з незалежною від суб'єкта реальністю, не з речами у собі, а з тими предметами, які створені самим суб'єктом. Можна пізнати лише те, предмет чого існує в досвіді. Але досвід – це конструкція, це організація суб'єктом матеріалу чуттєвості за допомогою апіорних форм чуттєвого споглядання і апіорних форм розуму. Незаложено все те, що ми вважаємо існуючим незалежно від нас, це продукт діяльності трансцендентального суб'єкта. Помірний конструктивізм заснований на класичному уявленні

раціоналіста про «активістськи-діяльнісну роль» суб'єкта пізнання (креативні функції розуму здійснюються на основі інтелектуальної інтуїції, природжених ідей, математичних формалізмів, пізніше – соціально-конструктивної ролі мови і знаково-символічних засобів). Пафос кантівської «Критики чистого розуму» полягає у твердженні, що свідомість не має когнітивного доступу до об'єкту інакше, як в апіорних формах чуттєвості і розуму. Розум формулює думки на основі передуючих досвіду (своїх же власних) категорій розуму. [3, с.18-19]. Надалі ця установка розвивалася Г. Фіхте, Г. Гегелем, неокантіанцями, К. Марксом.

Сучасні дослідники називають такий підхід філософським або класичним конструктивізмом. Своє продовження філософський конструктивізм в ХХ столітті одержав у роботах представників гуманітарного крила кібернетики Х. Фон Ферстера, Р. Бейтсона, П. Ватцлавика і творця генетичної психології, видатного швейцарського ученого Ж. Піаже. Саме йому належать відомі слова: «Людина організовує світ, організовуючись сама». Прихильники цього підходу вважають, що «оскільки людина активно будує і створює свій навколишній світ, остільки радикально змінюються і уявлення про істину і її критерій» [2, с.7]. В деяких варіантах цього підходу, зокрема, у Ж. Піаже, істина – це те, що служить адаптації і виживанню людського організму.

Сучасний конструктивізм істотно відрізняється від класичного. Представники епістемологічного конструктивізму виходять з того, що ніяких «чуттєвих даних» немає і бути не може і що всі когнітивні утворення можуть бути представлені як конструкції. Радикальний конструктивізм, у напрямі якого еволюціонує конструктивістська установка в рамках некласичної науки, полягає в тому, що об'єкту пізнання відмовляють в онтологічній реальності, вважаючи його чисто ментальною конструкцією, створеною з ресурсів мови, зразків сприйняття, норм і конвенцій наукового співтовариства. Радикальному конструктивізму властивий методологічний соліпсизм – уявлення про те, що все, що ми відчуваємо, суть ментальні конструкції на основі існуючих когнітивних патернів.

У такому розумінні досліджувана реальність постає не як те, що онтологічно передуює пізнанню, а як проєкція культурно детермінованих схем пізнавальної діяльності. Радикальний конструктивізм – «когнітивне забуття буття», синдром «зникнення» реальності. До когнітивних передумов радикального конструктивізму можна віднести розмивання механічної наочності природничонаукових теорій в процесі переходу, «коперніканського повороту» від галілеєвсько-ньютонівського природознавства до некласичних ідеалів і норм наукового мислення. Саме тут знаходяться витoki знаменитої тези емпіріокритицизму «матерія зникла, залишилися одні рівняння» [3, с.18].

Когнітивне розшарування суб'єкта полягає в тому, що вчений, здійснюючий включене спостереження, «розшаровується» на дві складові (цей підхід до проблеми розділяється, в основному, представниками соціальної феноменології). Однією

частиною своєю суб'єктності він включається у життя досліджуваної групи і «припиняє», «бере в дужки» значення культурних символів, які він знаходить у своєму науковому і культурному співтоваристві; інший же шар його суб'єктності здійснює трансцендуючу функцію, транслюючи одержані знання науковому співтовариству.

Наприклад, квантовомеханічні закономірності – це «записник спостерігача». Але якщо немає суб'єкта, який трансцендує, він так і залишиться непрочитаним. «Символ віри» постмодернізму – теза про смерть суб'єкта. Але ж Р. Барт не говорить про фізичну або навіть соціальну смерть автора. Він лише «розчиняє» значення літературного твору в безлічі рівнозначних інтерпретацій. Схожим є і поняття «сліду» у Ж. Дерріди. Значення його в тому, що суб'єкт, який трансцендує, втрачається в безлічі опосередкованих впливів, і замість трансцендентального суб'єкта залишаються лише «сліди на піску».

Для розуміння когнітивної природи конструктивізму внутрішня диференційованість когнітивних функцій суб'єкта виконує ключову роль. А. Сикурел стверджує, що «припинити» дію на пізнавальний процес власних передумов неможливо, тому що, прояснюючи одні передумови, ми вводимо нові ідеалізовані допущення, і так до безкінечності. А. Шюц же вважає, що можливо досягти «достатнього ступеня чистоти методу». Втім, епістемологічно здається цілком виправданою ідея когнітивної комунікації різних типів або рівнів суб'єктності. Дослідження цієї взаємодії може сприяти подоланню дилеми конструктивізму і наукового реалізму.

Результатом такого підходу є інша особливість – релятивізм конструктивізму. Крім того, представники радикального конструктивізму стверджують, що при аналізі когнітивного процесу йдеться не про пізнання і отримання знання, а про створення певних конструкцій, що мають чисто соціальне значення і виражають відносини між різними групами дослідників. З цієї точки зору в принциповому відношенні знання не відрізняється від міфу, і в цьому контексті безглуздо говорити про знання, істину і реальність. Слід підкреслити, що йдеться не просто про філософське тлумачення, що не має безпосереднього впливу на практику наукового дослідження, а про обґрунтування способів розуміння і стратегій поведінки в тій або іншій області дослідження. Так, прихильники радикального епістемологічного конструктивізму пропонують своє розуміння так званої «кібернетики другого порядку», взаємовідношення життя і пізнання. Таким чином, подібний натуралістично орієнтований конструктивізм виникав з еволюційних підходів в епістемології і з розуміння кібернетики як теорії пізнання.

У контексті соціального конструктивізму дається абсолютно нетрадиційне розуміння того предмету, з яким має справу психолог, а також методів його роботи, зокрема, можливості побудови теорії в психології, проведення соціально-психологічних експериментів і ін. При цьому йдеться про спроби осмислення нового матеріалу і розробку нових ідей.

Критика радикального конструктивізму здійснюється з двох сторін – з позицій еволюційної епістемології і з позиції нелінійної динаміки і синергетики. Головний недолік конструктивізму полягає в тому, що в процесі активного створення реальності і себе самого у взаємодії з нею, суб'єкт не зустрічає ніякого опору реальності, він не відчуває меж між власним досвідом і реальністю як такою. Проте з понять, заснованих на конструктивістській установці, далеко не обов'язково витікає антиреалізм. Наприклад, такий класик соціального конструктивізму, як англійський філософ і теоретик психології Р. Харре, захищає версію референційного реалізму в епістемології і філософії науки. Подібну позицію розділяє і В.А. Лекторський, вважаючи, що такий підхід знімає дихотомію конструктивізму і традиційного реалізму. Він впевнений, що конструктивний реалізм не що інше, як сучасна версія діяльнісного підходу, який був досить детально розроблений у вітчизняній філософській і психологічній літературі.

На думку багатьох сучасних дослідників, радикальний конструктивізм має явне кібернетичне коріння. Два основні поняття кібернетики – циклічна причинність і структурне сполучення систем – звичайно використовують при побудові концепції радикального конструктивізму, наприклад, в роботах Е. фон Глазерсфельда, американського філософа і когнітивного психолога австрійського походження.

Циклічна причинність – основа для уявлення про гомеостазіс, тобто про негативний зворотний зв'язок, за допомогою якого система здатна повертатися в стани рівноваги, не зважаючи на завжди присутні внутрішні і зовнішні зміни, і підтримувати свою цілісність. Механізми гомеостазіса лежать в основі самопідтримки своєї цілісності у складному людському організмі й у функціонуванні автоматів, складних технічних систем, що вивчаються кібернетикою. При цьому виникає можливість звернутися до такої сучасної методологічної парадигми, як синергетика, яка вивчає різні типи зв'язків: не тільки негативні зворотні зв'язки, які забезпечують самопідтримку і збереження цілісності, але й нелінійні позитивні зворотні зв'язки, що забезпечують дуже швидкий, лавиноподібний розвиток складних систем. Циклічна причинність визначає властивість самовіднесеності, самореферентності [4, с. 14-15]. Будь-яка система, що самоорганізується, живого або неживого типу, природи або суспільства, організує себе, будучи відокремленою від навколишнього світу (підтримка своєї цілісності) і вбудованою в нього, відкритої йому (відвертість як умова самоорганізації). Жива істота (жива організація) реалізує себе як жива система через відтворення своїх власних операцій. Жива система продукує саму себе, здійснює так званий процес автопоезіса. Суб'єкт і об'єкт пізнання також пов'язані зворотними зв'язками: суб'єкт вписаний у навколишню середу, а середовище вписано в нього, вони творять, створюють одне одного. Такий підхід істотно впливає на трансформацію концепцій істини в сучасному науковому пізнанні: знання виникає не

просто вже з суб'єкта або з об'єкту, а із зв'язки «суб'єкт-об'єкт».

У сучасній теорії автопоезіса У. Матурани і Ф. Варели детально розробляється поняття структурного сполучення організму і середовища його активності, зокрема, суб'єкта і об'єкта пізнання. В циклічному процесі взаємної детермінації суб'єкт і об'єкт пізнання виявляються взаємно підігнаними, адаптованими один до одного, вони зазнали процес коеволуції одне до одного, інакше не було б виживання. Суб'єкт не просто відкритий до оточення, але і операційно замкнений, що дає йому можливість підтримувати свою ідентичність. Виходячи з цих двох понять, Х. фон Ферстер робить достатньо радикальний висновок про те, що кожна людина когнітивно самотня, бо конструює свою власну реальність, що істина є винахід брехуна. Тому мета пізнання – не пошук істини, а сам процес, подібний до танцю.

Ще одним аргументом на користь конструктивізму є той факт, що людський мозок є самореферентною системою. Він декодує візуальну, слухову, одорістичну і т.п. інформацію за своїми власними законами. Свідомість не виводиться з фізіології і не зводиться до нейрофізіологічних процесів. Подібно цьому і образи сприйняття – щось принципово відмінне від процесів обробки чуттєвої інформації, що відбуваються в мозку. Те, що відбувається в мозку, і ті образи сприйняття, які виникають в свідомості, – це різні речі. Тут спостерігається розрив ланцюжка сприйняття. Мозок, обробляючи інформацію, звертається до самого себе, а образи сприйняття виникають і самодобудовуються у свідомості за законами утворення гештальтів. Пізнання автопоезічно і на чуттєвому, і на раціональному рівнях.

Князева вважає, що перевага позиції філософського конструктивізму полягає, по-перше, в тому, що конструктивізм розширює простір можливого. Він дозволяє нам вільно грати з реальністю і з своїм досвідом. Такий підхід було втілено Кантом в його концепції про уяву як продуктивну здатність. Уява відкриває в будь-якій речі або події набір можливостей, відтінків, перспектив «інакше-бачення». Ми можемо перебудовувати світ на свій власний розсуд, пробувати, випробовувати і чекати від нього відгуку. По-друге, конструктивізм підкреслює важливість створення метареальності в процесі комунікації, в якій відношення виконує більш значну роль, ніж зміст того, що передається. По-третє, конструктивізм акцентує увагу на можливості постійного і активного створення реальності і самого себе, розчинення Я суб'єкта в навколишньому для нього світі, в діяльності, в мережах комунікації, які він створює і які створюють, творять його самого [5, с. 23].

Головний недолік конструктивізму, на думку тієї ж Князевої, полягає в тому, що в процесі активного створення реальності людина втрачає відчуття «реальної реальності», втрачає уявлення про відмінність психічного і фізичного світів. В результаті людина перестає довіряти навіть фактам, вона не може вирватися з самої себе, вийти за межі свого

досвіду, своїх сприйняття і думок. Вона дивиться в світ, а бачить в ньому, як в дзеркалі, саму себе. Виходить, що реальність – це таємниця, існування якої ми припускаємо, мінімальна передумова нашого досвіду.

Прихильники еволюційної епістемології – К. Лоренц і його учні й послідовники – показали, що знання не є результатом довільного конструювання світу. Це форма пристосування до навколишнього світу, вироблена довгим еволюційним шляхом. У самих когнітивних механізмах живих істот закладена спрямованість (інтенція) на максимально можливе очищення результатів сприйняття від привнесених, у тому числі і конкретно-тілесних чинників, а свідомості – від довільних, суб'єктивних його конструктів. К. Лоренц назвав цей феномен об'єктивуванням [3, с. 8]. Будь-яка жива істота вимушена об'єктивувати свій досвід, тобто позбавлятися від привнесених чинників сприйняття, інакше неможливе її виживання у навколишньому середовищі. Як продовження такого бачення проблеми, у сучасній епістемології виникає також концепція «мезокосма» – світу середніх розмірностей, до якого еволюційно пристосована людина. Зокрема, його органи чуття відкривають людині «вікно в реальність».

З іншого боку, основоположник енергетики Р. Хакен визначив свою точку зору як «конструктивістський реалізм». З погляду синергетики, ми далеко не все можемо творити в цій реальності, бо вона не безкінечно пластична. Існують певні межі конструктивізму. Творча і креативна діяльність людини повинна орієнтуватися на природні обмеження у вигляді власних шляхів еволюції складних систем, спектрів їх структур-аттракторів, які визначаються внутрішніми властивостями самих складних систем, самого навколишнього світу. Здійснити, сконструювати, побудувати можна тільки те, що погоджено із внутрішніми тенденціями світу. Суб'єкт конструює оточуючий природний і соціальний світ зовсім не навмання, він «ударяє по клавішах можливого» [3, с. 9]. Інакше світ залишається нечутливим, «байдужим» до дій, бо вони нижчі за поріг його чутливості або нерезонансні. «Правильні» ж дії можуть стати спусковим механізмом для початку процесів самоорганізації.

Необхідно підкреслити, що популярність конструктивістських ідей сьогодні багато в чому пов'язана з особливостями сучасного соціального життя і з роллю в ній віртуальної реальності і нових інформаційних технологій, які в деякому розумінні творять повсякденну реальність.

Конструктивістські орієнтована трансформація наукової методології є лише одним з напрямів, в яких здійснюється адаптація сучасної науки до реалій інформаційного суспільства. Мабуть, ще гостріше за проблему методологічної адаптації виявляються проблеми і протиріччя у знаково-семантичній сфері сучасної епістемології – в області мови науки. Проблема трансформації понятійного апарату наукового знання, його адаптації до пришвидшення науково-технічного прогресу і картини світу, що стрімко змінюється,

стала актуальною ще наприкінці ХХ століття. Тенденція кумулятивного переважно зростання наукових знань, з періодичними, достатньо рідкими якісними скачками, змінилася все більш швидким якісним прогресом в області наукових уявлень про світ. Відповідно до цього повинна було постійно перебудовуватися і мова науки, що виражає не тільки ці знання, але й ці зміни. Проте будь-яка мова – досить інертна система, тому зміни в науковій семантиці, природно, не встигали і не встигають за зростанням наукових знань.

Гострою і актуальною цю проблему зробила не тільки неймовірна швидкість приросту наукових знань, але і бурхливий розвиток специфічного напрямку в сучасному науково-технічному прогресі, а саме – інформаційних технологій. В ХХ столітті у зв'язку з виникненням і розвитком кібернетики, а згодом когнітології і комп'ютерних наук, із спробами створення штучного інтелекту, тотальною інформатизацією суспільства в ХХІ столітті і розповсюдженням високих ІТ-технологій необхідною стає зміна і адаптація наших уявлень про природну мову, її походження, структуру і функції. Робота ця була почата ще в рамках неопозитивізму, пізніше – в структуралізмі і постструктуралізмі. На сучасному етапі розвитку науки ці уявлення потребують уточнень, доповнень, а, можливо, і кардинальних змін. Ця проблема, у ряді інших, не менша актуальних, стимулювала особливий, загострений інтерес дослідників не тільки до специфіки і можливостей людської мови, але і до пізнавальної, когнітивної сфери в цілому.

Когнітивна система людини є окремим випадком, одним із різновидів когнітивних систем, властивих всім живим істотам на Землі. Простим організмам властиві на початковому етапі становлення життя на планеті лише когнітивні функції: отримання інформації про навколишній світ за допомогою відчуттів для уникнення небезпеки, живлення і розмноження. Пізніше під ці функції формуються і специфічні органи, що згодом утворили складну когнітивну систему, якою володіють найбільш високорозвинуті істоти на нашій планеті, у тому числі і людина. Формування цієї системи йшло, як припускають учені, за природними, еволюційними законами, подібними за своєю логічністю і послідовністю до найбільш загальних природних законів.

Проте на рівні людини ця система не тільки істотно ускладнюється, але і зазнає принципів, суттєві зміни. Вони пов'язані з формуванням другої сигнальної системи. Мислення, що спирається на мову, принципово відрізняється від наочно-дієвого типу мислення вищих приматів, яке є невід'ємною частиною практичної діяльності і функціонує безпосередньо у конкретній ситуації. По суті, окрім мислення, на основі мови виникає і формується така «нова» когнітивна властивість, як пам'ять. Якщо попередні рівні когнітивних систем володіли пам'яттю на рефлекторно-біологічному рівні, то специфічно людська пам'ять спирається на понятійне мислення, базується на знаково-символічній системі, вперше створеній людиною. Ця система постійно удосконалюється, обновляється, збагачується в ході людської історії.

Створюючи і розвиваючи мову як спосіб опису світу, фіксації і передачі інформації про світ, людина тим самим здійснювала «подвоєння» світу. В результаті були створені численні «вторинні» світи різних мов і культур, в яких «загубився», розчинився, «зник» реальний світ людського буття. Недаремно вважається, що сучасна (і не тільки – будь-хто з роду *homo sapiens*) людина не здатна побачити, сприйняти за допомогою органів чуття те, для чого немає слова в її мові. В результаті створений в мовному просторі світ поступово потіснив, а після неолітичної революції і остаточно витіснив, світ об'єктивної реальності. Буття було забуто, кажучи словами М. Хайдеггера, і тепер, за його ж влучним виразом, саме мова стала для людини домішкою буття. Результатом цього багатотисячолітнього процесу і стали проблеми, які, зокрема, намагається розв'язати сучасний епістемологічний конструктивізм.

Деякі сучасні дослідники вважають безглуздим ставити питання, що ми можемо знати про світ, оскільки для фіксації цих знань, навіть на рівні відчуттів, людина користується мовою. Ми дійсно можемо досліджувати лише той світ, який створили в своєму понятійному мисленні, бо, навіть опускаючись на рівень наочно-дієвого або наочно-образного мислення, ми за звичкою використовуємо слова, мову, символи предметів, повністю і давно відірвані від цих предметів. Найбанальнішим прикладом можуть служити критичні статті про мистецтво або пояснення у школі типу «Автор хотів сказати...». Художники якраз і намагаються «говорити», не використовуючи слова, мову, не звертаючись до другої сигнальної системи. Їх символіка – безпосередня, вона включена у процес реального буття, їх твори – спроба передати те, що поки що не має вербального носія.

Сучасний інтерес до несвідомого у всіх його формах теж свідчить про пошуки іншого шляху розуміння світу, не шляхи повернення до домовного рівня, бо це неможливо, а пошуку в собі інших, окрім мовних, способів збагнення реальності. Іншими словами, тих елементів людської когнітивної системи, які існували спочатку, які іманентні кожній живій істоті, але про які забуло людство, створивши таку просту і зручну систему, як мова. Можна пригадати про мудрість Лао-Цзи – «Той, хто знає – мовчить, той, хто говорить – не знає». Або Сократа – «В письменах думка вмирає».

З іншого боку, є явище, яке характеризують поняттям «семантичне поле». Воно може відноситися як до окремих слів, так і до цілих наукових концепцій. Можливо, мовні «ігри» усередині семантичного поля – це і є достатньо ефективна спроба подолання мовної однозначності. При всій багатозначності людської мови (проти якої виступали Конфуцій, Ф. Бекон і ін.) навіть семантичне поле однієї мови вириває з контексту буття той предмет, який називається словом. При цьому руйнуються багато істотних (для предмету) зв'язків, які ми, зі своєї точки зору, вважаємо неістотними, не враховуються багато взаємодій з навколишнім світом і т.п. Пригадаємо з курсу логіки методи утворення понять – абстрагування, порівняння, узагальнення. Всі ці процеси здійснюються щодо нас, а не щодо буття або сутності об'єкту, що вивчається. Отримане

в результаті поняття, природно, є спочатку неповним, хоча воно і задовольняє наші безпосередні, тимчасові науково-технічні потреби.

Активні спроби змоделювати людський інтелект, тим або іншим чином перенести в машину когнітивні здібності і знання людини (зокрема, спроби створення експертних систем) не тільки зробили актуальними дослідження людського пізнання. Дані роботи сприяли виявленню нових елементів, функцій структур, компонентів людського мислення. Так, була обґрунтована гіпотеза про існування так званих стійких когнітивних структур. І якщо усвідомлені, вербалізовані і «означені» структури, як правило, є частиною тієї або іншої людської мови і засвоюються в процесі опанування мови, то існування невербальних, несвідомих когнітивних утворень раніше лише передбачалося, існуючи в історії у вигляді «природжених ідей» (Р. Декарт), «апріорних форм мислення» (І. Кант) і т.п. В сучасній когнітології ці явища одержали назву «когнітивних патернів» – певних стійких структурно-функціональних утворень, що забезпечують цілісність і смислову наповненість людського пізнання. Ці дослідження лише позначили напрям, в якому може відбуватися трансформація як наших уявлень про когнітивні процеси і людську мову, так і, зокрема, адаптація специфічної мови науки до тих сучасних уявлень, які постійно змінюються.

Висновки

Отже, наведений вище аналіз методологічних трансформацій дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, подібні трансформації не є чимось виключно специфічним для інформаційної епохи. Увесь час існування такого явища, як науково-технічний прогрес, спостерігався тісний і безпосередній взаємозв'язок між розвитком наукових знань, технічних досягнень – і зміною методів аналізу науки як окремого різновиду людської діяльності. Вже пізніше сформувалась епістемологія, що виконує у рамках філософії функції дослідження специфіки науки і, зокрема, особливостей суто наукової методології. Але можна помітити, що ці методологічні метаморфози були завжди пов'язані не лише з розвитком та прогресом науки як такої. Вони, частіше за все, стимулювалися відкриттями і особливим науковим значенням певних, у різні часи – різних, наукових напрямків або концепцій. Так сталося у ХХ ст. з фізичними теоріями А. Ейнштейна і Г. Гейзенберга, які запропонували не лише нові методи дослідження світу і принципово нове бачення Всесвіту. Згодом їх методологія розповсюдилась не тільки на природничі, але й на гуманітарні науки – термін «квантовий» отримує неабияку популярність серед психологів і соціологів, мистецтвознавців та лінгвістів. Тож сучасні трансформації наукової методології є продовженням звичної традиції. Але незвичним поки що є той напрямок науково-технічного прогресу, який став основою цих змін, а саме – виникнення і поступовий розвиток не тільки інформаційних технологій, а й інформаційного суспільства у цілому. Ми проаналізували лише деякі методологічні зміни, що відбуваються у сучасній методології науки. Можна вважати, що цей процес почався відносно недавно і буде продовжуватись

довгі роки. Тому остаточні висновки щодо результатів науково-методологічних змін зроблять значно пізніше наступні покоління дослідників.

Список літератури

1. Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов [Текст] / Л.А. Микешина // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С. 70-83.

2. Конструктивизм в эпистемологии и науках о человеке (материалы «круглого стола») [Текст] / В.А. Лекторский и ин.

//Вопросы философии. – 2008. – №3. – С. 3-37.

3. Аршинов В.И., Свирский Я.И. Синергетика как коммуникативная парадигма постнеклассического познания [Текст] / Аршинов В.И., Свирский Я.И. // Филос. науки. – 2007. – №7. – С. 8–26.

4. Аршинов В.И., Лебедев М.В. Постнеклассическая рациональность, виртуалистика и информационные технологии // Филос. науки, 2007. – № 7. – С. 9-29.

5. Князева Е. Нелинейная паутина познания [Текст] / Князева Е. // Человек, №2. – 2006. – С. 21-32.

Я.М. Кунденко, Г.Г. Старикова

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДОВ ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПРОЦЕССЕ СТАНОВЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматривается проблема модернизации методологического аппарата современной эпистемологии. Анализируется специфика радикального эпистемологического конструктивизма как одного из направлений решения данной проблемы.

Y. Kundenko, G. Starikova

THE TRANSFORMATION OF METHODS OF EPISTEMOLOGY INVESTIGATION IN THE PROCESS OF THE APPEARING THE INFORMATIONAL SOCIETY

This article is devoted to the problem of modernization the methodological apparatus of the modern epistemology. The specific of the radical constructivism as one of the direction for decision of this problem is analyses in the article.